SAHITYA (Optional)

SASTRI/B.A III YEAR
Part II - Paper - V

SĀHITYADARPAṆAḤ (Viśvanāthakṛtaḥ)
(3,5 Paricchēdau)

Directorate of Distance Education

National Sanskrit University
(Erstwhile Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati)
Accredited at 'A' level by NAAC
Tirupati - 517 507 (A.P.)

साहित्यदर्पणः

तृतीयः परिच्छेदः

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते--

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्।। १।।

विभावादयो वक्ष्यन्ते। सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः। व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते।

तदुक्तं लोचनकारैः--'रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद् व्यवहारः' इति। अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते सथायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्व-प्रतिपादनार्थम्। ततश्च हासक्रोधादयः श्रृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव। तदुक्तम्—'रसावस्थः परम्भावः स्थायितां प्रतिपद्यते' इति।

अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादनप्रकारः कथ्यते--

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः।। २।।

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः।

स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः।। ३।।

'रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते' इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चानान्तरो धर्मः सत्त्वम्। तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः। अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम्।

अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः अत्र हेतुं वक्ष्यामः। स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरप-र्व्यायः। तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम्। तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे--

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राऽप्यनुभूयते।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राऽप्यद्भुतो रसः।

तस्माददद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम्'।। इति।

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः।

यदुक्तम्--'पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्'। इति।

यद्यपि 'स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तम्, तथापि 'रसः स्वाद्यते' इति काल्पनिकं भेदमुररी कृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तम्- 'रस्यमानता-मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः' इति। एकमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः।

नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम्। ततश्च--

'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्।।'

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत्, सत्यमुक्तम्। अत एवाहुः--'विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः। अत एव हि रसनास्वादन-चमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशाः' इति। अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति।

ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं (तदुन्मुखत्वं) न स्यादित्युच्यते–

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम्।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।। ४।।

आदिशब्दाद्बीभत्सभयानकादयः।

तथाऽप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते--

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः।

नहि कश्चित् सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते। करूणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् सुखमयत्वमेव।

उपपत्त्यन्तरमाह--

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता।। ५।।

करुणरसस्य दुः खहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुताप्रसङ्गः स्यात्।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह--

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः।। ६।।

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः।। ७।।

ये खलु रामवनवासादयो लोके 'दुःखकारणानि' इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन- व्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यतां विहाय अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च 'लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते' इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः 'सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते' इति नियमान्न कश्चिद्दोषः।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपाता दयो जायन्त इत्युच्यते--

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः।

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्यत आह--

न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्।। ८।।

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः, तत्र यद्याद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात्तदा यद्रागिणा मपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन--

'सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः'।। इति।

ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते--

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः।। ९।।

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते--

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः।। १०।।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति।

रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयन्त इत्याह--

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते।। ११।।

रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां ब्रीडातङ्कादिर्भवेत्। परगतत्वेन त्वरस्यतापातः।

विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह--

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते।। १२।।

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते--

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्।। १३।।

आदिशब्दादनुभावसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक् चारणम्।

विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते --

कारण-कार्य-सञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः।। १४।।

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते--

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते।

ततः सम्मिलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्।। १५।।

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्।

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व्व इव कश्चिदास्वादः प्रपनकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः।

ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते--

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्।। १६।।

झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते।

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात्। यथा--

'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली
धन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः।। '

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णन्नाऽपि सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एकमन्याक्षेपेऽप्यूह्यम्।

'अनुकार्यगतो रसः' इति वदतः प्रत्याह--

पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा।। १७।।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्।।

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च, तस्मात् कथं रसरूपतामियात्। (क) रसस्यैतद्धर्म्मत्रितयविलक्षणधर्म्मकत्वात्।

अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति--

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः सरूपताम्।। १८।।

दर्शयन्नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्।

किञ्च--

काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदम्।। १९।।

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः।

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति, न ह्ययं तथा; प्रतीतिमन्तरेणाभावात्।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः।। २०।।

तस्मान्न कार्यः--

यदि रसः कार्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्। ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्, कारणज्ञानत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात्। नहि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानञ्चैकदा सम्भवति। रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः।

--नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते (क)।। २१।।

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः।

नापि भविष्यन् साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वात्।

कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान्नो वर्तमानोऽपि।। २२।।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम्।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम्।। २३।।

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते।

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।। २४।।

सविकल्पकसंवेद्यः--

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता, न तु रसस्य तथा।

--साक्षात्कारतया न च।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसंभवात्।। २५।।

तत्कथय कीदृगस्य तत्त्वमश्रुतादृष्टपूर्वनिरुपणप्रकारस्येत्याह--

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम्।

तत्किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह--

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम्।। २६।।

चर्वणा आस्वादनम्। तच्च 'स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तप्रकारम्।

ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा(क) विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति लक्षणं कृतमित्युच्यते--

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः।

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे।। २७।।

तस्य रसस्य। आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि।

ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसास्तत्कथमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वमित्याह--

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत्।
ततोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिध्यति।। २८।।

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्तदैवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्, न च तथा, तादात्म्याङ्गीकारात्। यदुक्तम्--'यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहार इति भावः' इति। 'सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यं वर्षसहस्त्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः' इति च। 'अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन गोचरीकृतः' इति च। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-कुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव पातनीयो दण्डः। तादात्म्यादेवास्याखण्डत्वम्।

रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते। तदुक्तम् --

'विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्।।' इति।

'परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्यः' इति च। अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह--

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः 'विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावा उच्यन्ते। तदुक्तं भर्तृहरिणा--

'शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते।।' इति।

तद्भेदावाह--

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ।

स्पष्टम्। तत्र--

आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्।। २९।।

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः। अत्र यस्य रसस्य यो विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते। तत्र नायकः--

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयोवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता।। ३०।।

दक्षः क्षिप्रकारी। शीलं सद्वृत्तम्। एवमादिगुणसम्पन्नो नेता नायको भवति। तद्भेदानाह--

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः।। ३१।।

स्पष्टम्। तत्र धीरोदात्तः--

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो माहसत्त्वः।
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः।। ३२।।

अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः। महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः। निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः। दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः। यथा--रामयुधिष्ठिरादिः।

अथ धीरोद्धतः--

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः।। ३३।।

यथा--भीमसेनादिः .

अथ धीरललितः--

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्।

कला नृत्यादिका। यथा--रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः।

अथ धीरप्रशान्तः--

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्।। ३४।।

यथा--मालतीमाधवादौ माधवादिः। एषां च श्रृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह--

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः।। ३५।।

द्वयोस्त्रिचतुः प्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः।

यथा--

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च।
इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः।।

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः .
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः।। ३६।।

यथा मम--

शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि।
किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं सृजन्त्याः सखे !
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः।।

अनुकूल एकनिरतः--

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः। यथा--

अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं,
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं, नैवास्ति, कश्चिन्मदः।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्।।

--शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति।। ३७।।

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठः।

यथा--'शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः।
तदेतत्क्काचक्षे घृतमधुमयत्वाद्‌बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति।। '

एषां च त्रैविध्यादुत्तममध्याधमत्वेन।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च।। ३८।।

एषामुक्तषोडशभेदानाम्।

अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह--

दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः।। ३९।।

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसंगते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामासहायो भवति। यथा-रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः।

अथ श्रृङ्गारसहायाः--

श्रृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः।। ४०।।

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः।

तत्र विटः--

संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः।

वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्।। ४१।।

चेटः प्रसिद्ध एव।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः।। ४२।।

स्वकर्म हास्यादि। अर्थचिन्तने सहायमाह--

मन्त्रीस्यादर्थानां चिन्तायां-

अर्थास्तन्त्रावापादयः।

यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे--'मन्त्री स्वं चोभयं चापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणो।

'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः' इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्।

यदप्युक्तम्--'मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम्। न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किं तु स्वयमेव संपादकः; तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्।

अथान्तः पुरसहायाः--

-तद्वदवरोधे।

वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः।। ४३।।

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः।। ४४।।

आद्यशब्दान्मूकादयः। तत्र षण्ढवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्याम्--

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः।।

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः।

अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः।

अथ दण्डसहायाः--

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च।

दुष्टनिग्रहो दण्डः। स्पष्टम्।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे।। ४५।।

ब्रह्मविदो वेदविदः, आत्मविदो वा।

अत्र च--

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः--

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः।

--मध्यौ विटविदूषकौ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः।। ४६।।

आद्यशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकादयः।

अथ प्रसङ्गाद्दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह--

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः।। ४७।।

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम्।

तत्र--उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम्।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः।। ४८।।

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिके प्रेषितश्च।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धकारी मितार्थकः।

यावद्भाषितसंदेशहारः संदेशहारकः।। ४९।।

अथ सात्त्विकनायकगुणाः--

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः।। ५०।।

तत्र--

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता।

नीचे घृणाधिके स्पर्धा यतः शोभेति तां विदुः।। ५१।।

तत्रानुरागिता यथा--

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।
उपधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्।।

एवमन्यदपि।

अथ विलासः--

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः।

यथा--दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एषः।।

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम्।। ५२।।

ऊह्यमुदाहरणम्।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता।

यथा--आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः।।

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि।। ५३।।

यथा-श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणोऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति।।

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्।। ५४।।

वाग्वेषयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम्।

दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समता।। ५५।।

एषामुदाहरणान्यूह्यानि।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वाऽन्या साधारणी स्त्रीति।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता।। ५६।।

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति। सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा।

तत्र स्वस्त्री--

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।

यथा--'लज्जापज्जत्तपसाहणाइँ परभत्तिणिप्पिवासाइं।

अविणअदुम्मेधाइं धण्णाणं घरे कलत्ताइं।।

साऽपि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति।। ५७।।

तत्र--

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा।। ५८।।

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्--

मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दता
दूरं यात्युदरं च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणा-
दङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः।।

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावती परिणये--

दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्याति नान्तः पुरान्,
नोद्दामं इसति क्षणात्कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि,
किंचिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते,
सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लापयन्तीं सखीम्।।

रतौ वामा यथा--

'दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता,
शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बालादालिङ्गिता वेपते।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते,
जाता वामतयैव संप्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया।।'

मानेमृदुर्यथा--

'सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः।।

समधिकलज्जावती यथा--

'दत्ते सालसमन्थरम्--'इत्यत्र (११३ पृ ०) श्लोके।

अत्र समधिकलज्जावतीत्वेनापि लब्धाया रतिवामताया विच्छित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनम्।

अथ मध्या--

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता।। ५९।।

विचित्रसुरता यथा--

'कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः।।'

प्ररूढस्मरा यथात्रैवोदाहरणे।

प्ररूढयौवना यथा मम---

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं,
वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यन्दिनी,
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा।।'

एवमन्यत्रापि।

अथ प्रगल्भा--

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका।। ६०।।

स्मरान्धा यथा---

'धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि(क)।।'

गाढतारुण्या यथा---

'अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे, वक्रे भ्रुवावतितरां, वचनं ततोऽपि।
मध्योऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः।।'

समस्तरतकोविदा यथा---

'क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिद्गरुपङ्काङ्कमलिनः
क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः।।'

भावोन्नता यथा---

'मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनै-
रभसरचितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
स्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्।। '

स्वल्पव्रीडा यथा--

'धन्यासि या कथयसि--'इत्यत्रैव (११६ पृ ०)

आक्रान्तनायका यथा---

स्वामिन् भङ्गुरयालकं, सतिलकं भालं विलासिन् कुरु,
प्राणेश त्रुटितं पयोधरतले हारं पुनर्योजय।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्।।'

मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराण्याह---

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे।

ते मध्याप्रगल्भे।

तत्र---

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा।। ६१।।
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः।

तत्र मध्या धीरा यथा--

'तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन।। '

मध्यैव धीराधीरा यथा---

'बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं, खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।

तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते, नन्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते।। '

इयमेवाधीरा यथा--

'सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त ! कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या।
अस्माकमस्ति नहि कश्चिदिहावकाश-
रस्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः।।'

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा।। ६२।।
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः।

तत्र प्रिये। यथा---

'एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः।।'

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयत्यमुम्।। ६३।।

अमुं नायकम्। यथा मम---

'अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ? हरसि मनो मे यतः प्रसभम्।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः।।'

तर्जयेत्ताडयेदन्या--

अन्या अधीरा। यथा-'शोणं वीक्ष्य मुखं-' इत्यत्र। अत्र च सर्वत्र 'रुषा' इत्यनुवर्तते।

--प्रत्येकं ता अपि द्विधा।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति।। ६४।।

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः।

यथा-- 'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति।।'

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद्द्वादश कीर्तिताः।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश।। ६५।।
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा।

तत्र---

यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा।। ६६।।

यथा---

'स्वामी निः श्वसितेऽप्यसूयति, मनोजिघ्रः सपत्नीजनः,
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः।
तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते,
वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः।।'

अत्र हि मम परिणेतान्नाच्छादनादिदातृतया स्वाम्येव न तु वल्लभः। त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जानवयौवना।

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयात्वम्। यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका।। ६७।।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः।। ६८।।
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्।
मात्रा निः कासरयेदेषा पुनः संधानकाङ्क्षया।। ६९।।
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या अस्याः प्रायेण वल्लभाः।। ७०।।
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणि।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां गुदुर्लभम्।। ७१।।

पण्डको वातपण्ड्कादिः। छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः। तत्ररागहीना यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः। रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः। पुनश्च---

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका।। ७२।।
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा।। ७३।।

तत्र---

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका।। ७४।।

यथा--'अस्माकं सखि वाससी---'इत्यादि।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता।। ७५।।

यथा---'तदवितथमवादीः--' इत्यादि।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका।। ७६।।

क्रमाद्यथा---

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि।
निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति कचिदिति संदिदिशे।।
'उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,
यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता।
आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः।।'

संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि।। ७७।।
विचित्रोज्ज्वलवेषा तु रणन्नूपुकङ्कणा।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि।। ७८।।
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना।
आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि।। ७९।।

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तम्' इत्यादि। अन्त्ययोः ऊह्यमुदाहरणम्। प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते--

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम्।
मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा।। ८०।।
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रये।। ८१।।
चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा।। ८२।।

यथा मम तातपादानाम्--

'नो चाटुश्रवणं कृतं, न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः,
कान्तस्य प्रियहेतवो निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः।
पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः।।'

प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति संनिधिम्।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता।। ८३।।

यथा---

'उत्तिष्ठ दूति, यामो यामो यातस्तथापि नायातः।
याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः।।'

नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः।।
सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका।। ८४।।

यथा--'तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्।।'

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा।। ८५।।

यथा राघवानन्दानां नाटके---

'विदूरे केयूरे कुरु, करयुगे रत्नवलयै-
रलं, गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया।
नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचये-
र्न नेपथ्यं पथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ।।'

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति चेत्प्रियः।
तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा।। ८६।।

यथा--- 'किं रुद्धः प्रियया कयाचि, दथवा सख्या ममोद्वेजितः,
किं वा कारणगौरवं किमपि, यन्नाद्यागतो वल्लभः।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दीर्घं निः श्वसितं, चिरं च रुदितं, क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः।।'

इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्याधमस्वरूपेण।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदाः।। ८७।।

इह च 'परस्त्रियौ कन्यकान्योढे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चाद्विदूष कादिना सहाभिसरन्तया-वभिसारिके, कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे, इति अवस्थैवानयोरस्वाधीनप्रिययोरव-स्थान्तरायोगात्।' इति कश्चित्।

क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते।

यथा--'न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम्।
विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः।
तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः।
ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम्।।'
मुहुरुपदसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः।।'
'इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च।।'

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा। एकमन्यत्राप्यूह्यम्।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया।। ८८।।

ता नायिकाः। अथासामलङ्काराः--

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः।। ८९।।
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः।। ९०।।
लीला विलासो विच्छित्तिर्बिब्बोकः किलकिञ्चितम्।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः।। ९१।।
विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः।। ९२।।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि।

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि संभवन्ति। किंतु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति। तत्र भावः---

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया।। ९३।।

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्‌बुद्धमात्रो विकारो भावः।

यथा-- 'स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः।
सैवेयमबला किंतु मनोऽन्यदिव दृश्यते।।'

अथ हावः---

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः।
भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते।। ९४।।

यथा--- 'विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्‌बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन।।'

अथ हेला---

हलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव तु।

स एव भाव एव। यथा--

'तह ते झत्ति पउत्ता बहुए सव्वङ्गविब्भमा सअला।
संसइ अमुद्धभावा होइ चिरं जह सहीणं पि।।'

अथ शोभा---

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम्।। ९५।।

शोभा प्रोक्ता---

तत्र यौवनशोभा यथा---

'असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे।।'

एव मन्यत्रापि। अथ कान्तिः---

सैव कान्तिर्मन्यथाप्ययितद्युतिः।

मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते।

यथा---'नेत्रे खञ्जनगञ्जने--' इत्यत्र। अथ दीप्तिः--

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते।। ९६।।

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्---

'तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसंपदो हासः।
धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्।।'

अथ माधुर्यम्---

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता।

यथा--- 'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोलर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिवहि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।।'

अथ प्रगल्भता---

निः साध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्--

यथा--- 'समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः।।'

अथौदार्यम्---

--औदार्यं विनयः सदा।। ९७।।

यथा--- 'न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं,
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने।।'

अथ धैर्यम्---

उक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला।

यथा--- ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी,
दहतु मदनः, किंवा मृत्योः परेण विधास्यति।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्।।'

अथ लीला---

अङ्गैर्वेषैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि।। ९८।।
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः।

यथा--- मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी।
परानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्।।

अथ विलासः---

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम्।। ९९।।
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना।

यथा---

'अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमाचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्।।'

अथ विच्छित्तिः---

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्।

यथा---

'स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्टस्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः।। '

अथ बिब्बोकः---

बिब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः।। १००।।

यथा--- 'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति, न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते।।'

अथ किलकिञ्चितम्---

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्।। १०१।।

यथा---

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।
कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि।।'

अथ मोट्टायितम्---

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम्।। १०२।।

यथा--- 'सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा।
उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साऽङ्गना।।'

अथ कुट्टमितम्---

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
आहुः कुट्टमितं नाम शिरः करबिधूननम्।। १०३।।

यथा--- 'पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।
पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण।।'

अथ विभ्रमः---

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु।
अस्थाने विभ्रमादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः।। १०४।।

यथा--- 'श्रुत्वाऽऽयान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः।।'

अथ ललितम्---

सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्।

यथा--- 'गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम।।'

अथ मदः---

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः।। १०५।।

यथा--- 'मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः।।'

अथ विहृतम्---

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विहृतं मतम्।

यथा--- 'दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित्।
पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम्।।'

अथ तपनम्---

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेगोत्थचेष्टितम्।। १०६।।

यथा मम---

'श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति, त्वन्मार्गमालोकते,
दीर्घं रोदिति, विदीपत्य इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च, प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं,
निद्रां वाञ्छति, न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि।।'

अथ मौग्ध्यम्---

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः।
वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः।। १०७।।

यथा--- के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः।
नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम्।।'

अथ विक्षेपः---

भूषाणामर्धरचना मिथ्या विष्वगवेक्षणम्।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके।। १०८।।

यथा--- 'धम्मिल्लमर्धयुक्तं कलयति तिलकं तथाऽसकलम्।
किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वग्विलोकते तन्वी।।

अथ कुतूहलम्---

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्।

यथा--- 'प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान।।'

अथ हसितम्---

हसितं तु वृथा हासो यौवनोद्भेदसम्भवः।। १०९।।

यथा--- 'अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः।
नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वराज्यमधितिष्ठति।।

अथ चकितम्---

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः।

यथा--- 'त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः।।

अथ केलिः---

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते।। ११०।।

यथा--- 'व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी।।'

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि---

दृष्टवा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वातिक्रान्तं पश्यति प्रियम्।। १११।।
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी।
सगद्गदस्वरं किञ्चित्प्रियं प्रायेण भाषते।। ११२।।
अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत्सावधाना च तत्कथाम्।
श्रृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी।। ११३।।

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि---

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते।
विलोचनपथं चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता।। ११४।।
कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्।। ११५।।
आह्लादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान्।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च।। ११६।।
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम्।। ११७।।
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत्प्रिये पश्यति दूरतः।
आभाषते परिजनं सम्मुखं स्मरविक्रियम्।। ११८।।
यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा।
कर्णकण्डूयनं तद्वत्कबरीमोक्षसंयमौ।। ११९।।
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति।
भाले तथा वयस्याया रचयेत्तिलकक्रियाम्।। १२०।।
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी।। १२१।।
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते।
आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केनचित्।। १२२।।
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा।। १२३।।
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम्।
प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते।। १२४।।
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाऽधिगच्छति।
भाषते सूनृतं स्निग्धामनुरक्ता नितम्बिनी।। १२५।।
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः।
मध्यव्रीडानि मध्यायाः स्त्रंसमानत्रपाणि तु।। १२६।।
आन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः।

दिङ्मात्रं यथा--

'अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त ! दृष्ट्वापि।
सरसनखक्षतलक्षितमाविष्कुरुते भुजामूलम्।।'

तथा--- **लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः।। १२७।।**
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते।

दूत्यश्च---

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी।। १२८।।

बाला प्रव्रजिता कारूः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा।

कारू रजकीप्रभृतिः। शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री। आदिशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः। तत्र सखी यथा---'श्वासान्मुञ्चति---' इत्यादि।

स्वयंदूती यथा मम--

'पन्थिअ पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो।
ण मणापि वारओ इध अत्थि धरे घणरसं पिअन्ताणम्।।'

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति।

दूतीगुणानाह---

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः।। १२९।।
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः।। १३०।।

एतादूत्यः। अथ प्रतिनायकः---

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः।

यथा रामस्य रावणः। अथोद्दीपनविभावाः---

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये।। १३१।।

ते च---

आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा।

चेष्टाद्या इत्याद्यशब्दाद्रूपभूषणादयः। कालादीत्यादिशब्दाच्चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझंकारादयः। तत्र चन्द्रोदयो यथा मम---

'करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमः पटलांशुके निवेश्य।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः।।'

यो यस्य रसस्योद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते।

अथानुभावाः---

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्।। १३२।।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः।

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणे रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते, स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः। कः पुनरसावित्याह--

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः।। १३३।।
तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः। तत्र यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते।

तत्र सात्त्विकाः---

विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः।। १३४।।

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः।

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः।

'गोबलीवर्दन्यायेन' इति शेषः। के त इत्याह---

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।। १३५।।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः।

तत्र---

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः।। १३६।।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः।

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया।। १३७।।

मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः।

रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः।। १३८।।

विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता।

अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम्।। १३९।।

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः।

यथा मम---तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त ! नयने

उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम्।

कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्।।'

एवमन्यत्। अथ व्यभिचारिणः---

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः।। १४०।।

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते। के त इत्याह---

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः।। १४१।।

तत्र निर्वेदः---

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्।

दैन्यचिन्ताश्रुनिः श्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्।। १४२।।

तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा---

'मृत्कुम्भबालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना।

दक्षिणावर्तशङ्खोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया।।'

अथावेगः---

आवेगः संभ्रमस्तत्र हर्षजे पिण्डिताङ्गता।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे, धूमाद्याकुलताग्निजे।। १४३।।

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम्।

गजादेः स्तम्भकम्पादि, पांस्वाद्याकुलतानिलात्।। १४४।।

इष्टाद्धर्षाः, शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्।

तत्र शत्रुजो यथा---

'अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनपेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम्।।'

एवमन्यदूह्यम्। अथ दैन्यम्---

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्।। १४५।।

यथा--- 'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो।
यत्नात्सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति।।'

अथ श्रमः---

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः।

यथा--- 'सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रि चतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्।। '

अथ मदः---

संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः।। १४६।।
अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति।। १४७।।

यथा--- 'प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः।। '

अथ जडता---

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र।। १४८।।

यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये---

'णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिम्।
आलेक्खओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्ठिअं मुअसण्णाम्।।'

अथोग्रता---

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता।
तत्र स्वेदशिरः कम्पतर्जनाताडनादयः।। १४९।।

यथा--- 'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः।।'

अथ मोहः---

मोहो विचित्तता भीतिदुः खावेगानुचिन्तनैः।
मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्।। १५०।।

यथा---	'तिव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव।।'

अथ विबोधः---

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः।
जम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्।। १५१।।

यथा---	'चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः।।'

अथ स्वप्नः---

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुः खादिकारकः।। १५२।।

यथा---	'मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति।।'

अथापस्मारः---

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः।
भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः।। १५३।।

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम्।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के।।'

अथ गर्वः---

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्।। १५४।।

तत्र शौर्यगर्वो यथा---

'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम्।।'

अथ मरणम्---

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत्।

यथा---	'राममन्मथशरेण ताडिता दुः सहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा।। '

अथालस्यम् ---

आलस्यं श्रमगर्भाद्यै र्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्।। १५५।।

यथा---	'न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम्।
जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा।।'

अथामर्षः---

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता।
नेत्ररागशिरः कम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्।। १५६।।

यथा--- प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात्।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्।।

अथ निद्रा---

चेतः संमीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजा।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम्।। १५७।।

यथा--- 'सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम्।
निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि।।'

अथावहित्था---

भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था।
व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी।। १५८।।

यथा--- 'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती।।'

श्रथौत्सुक्यम्---

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता।
चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिः श्वसितादिकृत्।। १५९।।

यथा---'यः कौमारहरः स एव हि वरः---'इत्यादौ (१५ पृ०)

अत्र यत् काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसनधर्मयोगित्वाद्व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मन्तव्यम्।

अथोन्मादः---

चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्।। १६०।।

यथा मम---'भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्ता-
त्प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?।

(झंकारमनुभूय सानन्दम्।)

'ब्रषे किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्।।'

अथ शङ्का---

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्।। १६१।।

यथा मम--- 'प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि।
धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती।।'

अथ स्मृतिः---

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत्।
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते।। १६२।।

यथा मम--- 'मयि सकपटं किंचित्क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नमनं प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकम्।

स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्।।'

अथ मतिः---

नीतिमार्गनुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः।
स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः।। १६३।।

यथा--- 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यादर्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः करणप्रवृत्तयः।।'

अथ व्याधिः---

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः। शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः। स्पष्टमुदाहरणम्। अथ त्रासः---

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः।। १६४।।

यथा--- 'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि वोलोकनीयताम्।।'

अथ व्रीडा---

धाष्टर्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद्दुराचारात्।

यथा--'मयि सकपटम्--' इत्यादि (१७३ पृ०) ।

अथ हर्षः---

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः।। १६५।।

यथा--- 'समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा।।'

अथासूया---

असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्।। १६६।।

यथा--- 'अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः।
मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्।।'

अथ विषादः---

उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्वसंक्षयः।
निःश्वासोच्छवासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत्।। १६७।।

यथा मम--- एसा कुडिलघणोण चिउरकडप्पेण तुह णिबद्धा वेणी।
मह सहि दारइ डंसइ आअसजट्टिव्व कालउरइव्व हिअम्।।

अथ धृतिः---

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धतिः।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्।। १६८।।

यथा मम--- 'कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्ध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः।
द्रव्यौघाः परिसंचिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः।।'

अथ चपलता---

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः।। १६९।।

यथा--- 'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः।।'

अथ ग्लानिः---

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्यानुत्साहतादिकृत्।। १७०।।

यथा--- 'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्।।'

अथ चिन्ता---

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्।

यथा मम---

'कमलेण विअसिएण संजोएन्ती विरोहिणं ससिबिम्बम्।
करअलपल्लत्थमुही किं चिन्तसि सुमुहि अन्तराहिअहिअआ।। '

अथ वितर्कः---

तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः।। १७१।।

यथा---'किं रुद्धः प्रियया--' इत्यादि। एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह---

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः।

तथाहि---श्रृङ्गारेऽनुच्छिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव। व्यभिचारिलक्षणयोगात्। तदुक्तम्---

'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते।' इति।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह---

श्रृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः।। १७२।।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः।
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः।। १७३।।

अथ स्थायिभावः---

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः।। १७४।।

यदुक्तम्---

'स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम्।।' इति।

तद्भेदानाह---

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च।। १७५।।

तत्र--- **रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्।**

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते।। १७६।।

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते।। १७७।।

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम्।। १७८।।

दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु।। १७९।।

विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः।

शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम्।। १८०।।

यथा मालतीमाधवे रतिः। लटकमेलके हासः। रामायणे शोकः। महाभारते शमः। एवमन्यत्रापि। एते ह्येतैष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः।

किं च--- **नानाभिनयसंबन्धान् भावयन्ति रसान् यतः।**

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः।। १८१।।

यदुक्तम्---'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्'

अथ रसस्य भेदानाह--

श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।

बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः।। १८२।।

तत्र श्रृङ्गारः---

श्रृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः श्रृङ्गार इष्यते।। १८३।।

परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम्।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः।। १८४।।

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः।। १८५।।

त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः।

स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः।।

यथा---'शून्यं वासगृहम्---' इत्यादि। अत्रोक्तस्वरूपः पतिः, उक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ। शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः। चुम्बनमनुभावः। लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ। एतैरभिव्यक्तः सहृदयविषयो रतिभावः श्रृङ्गाररसरूपतां भजते। तद्भेदानाह-

विप्रलम्भोऽथ संभोग इत्येष द्विविधो मतः।। १८६।।

तत्र--- **यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसा।**

अभीष्टं नायकं नायिकां वा।

स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्।। १८७।।

तत्र--- **श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः।**

दशाविशेषो योऽप्राप्तो पूर्वरागः स उच्यते।। १८८।।

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दीसखीमुखात्।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम्।। १८९।।

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः।। १९०।।

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम्।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि।। १९१।।

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम्।

व्याधिस्तु दीर्घनिः श्वासपाण्डुताकृशतादयः।। १९२।।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा।

शेषं स्पष्टम्। क्रमेणोदाहरणानि--

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।

यास्वन्तः करणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः।।'

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः।

'कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्।। '

अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य चिन्ता।

इदं मम। 'मयि सकपटम्'---इत्यादौ नायकस्य स्मृतिः। नेत्रे खञ्जनगञ्जने'---इत्यादौ गुणकथनम्। 'श्वासान्मुञ्चति'---इत्यादौ उद्वेगः।

'त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत।

क्वः नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना।।'

अत्र प्रलापः। 'भ्रातर्द्विरेफ'---इत्यादौ उन्मादः।

'पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः।।'

अत्र व्याधिः।

'भिसणीअलसअणीए निहिअं सव्वं सुणिच्चलं अङ्गम्।

दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीअइत्ति परम्।।'

अत्र जडता। इदं मम।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते।। १९३।।

जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा।

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः।। १९४।।

तत्राद्यं यथा--- 'शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथंचिदपि धारयितुं प्रभूता।

आकर्ण्य संप्रति रुतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा।।'

द्वितीयं यथा---

'रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झंकारकोलाहलै--

र्मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी।।'

ममैतौ।

तृतीयं यथा---कादम्बर्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते। एष च प्रकारः करुणः विप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः। केचित्तु---

'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः।।

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्यु।' इत्याहुः।

तत्र च--आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः।

इङ्गितान्युक्तानि। यथा रत्नाववल्यां सागरिकावत्सराजयोः। आदौ पुरुषानुरोगे संभवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति।

नीली कुसुम्भं मञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा।। १९५।।

तत्र---

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्।
तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः।। १९६।।
कुसुम्भरागं तत्प्राहुर्यदपैति च शोभते।
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद् यन्नापैत्यतिशोभते।। १९७।।

अथ मानः---

मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि।। १९८।।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः।

उदाहरणम्। तत्र नायकस्य यथा---

'अलिअपसत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मञ्ज ओआसम्।
गण्डपरिउम्बणपुलइअङ्ग ! ण उण्णो चिराइस्सम्।।'

नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावर्णनावसरे।

उभयोर्यथा---

'पणअकुविआणँ दोण्णं वि अलिअसुत्ताणँ माणाइण्णाणम्।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणँ को मल्लो।।'

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किन्तु संभोगसञ्चार्याख्यभावत्वम्। यथा---

'भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिञ्जने।।'

यथा वा---'एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम्।
दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
भंग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः।।'

प्रत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते।। १९९।।

ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा।

उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसंम्भवा।। २००।।

तत्र दृष्टे यथा---

'विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन।

तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे।।'

संभोगचिह्नेनानुमिते यथा---

'नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम्।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्न परिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्।।'

एवमन्यदपि।

साम भेदोऽथ दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम्।

तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात्।। २०१।।

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम्।

दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः।। २०२।।

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम्।

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम्।। २०३।।

यथा---'नो चाटुश्रवणं कृतम्'--इत्यादि (१२९ पृ०) । अत्र सामादयः पञ्च सूचिताः। रसान्तरमूह्यम्।।

अथ प्रवासः---

प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात्।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः।। २०४।।

निः श्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते।

किञ्च---

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः।। २०५।।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः।

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह।। २०६।।

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः।

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताधृतिः।। २०७।।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता।

तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा।

शेषं स्पष्टम्। एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ---

'चिन्ताभिः स्तिमितं मनः, करतले लीला कपोलस्थली,

प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डु वदनं श्वासैकखिन्नोऽधरः।

अम्भः शीकरपद्मिनीकिसलयैर्नापैति तापः शमं,

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्।।'

भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः।। २०८।।

कार्यस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्त्रै विध्यम्। तत्र भावी यथा मम--

'यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,

शोकस्ते गमने कुतो मम ततो बाष्पं कथं मुञ्चसि।

शीघ्रं न व्रजसीति मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः।।'

भवन् यथा---

'प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते।।'

भूतो यथा---'चिन्ताभिः स्तिमितम्-'इत्यादि (२०० पृ०) शापाद्यथा---'तां जानीथाः--'इत्यादि (१३० पृ०) संभ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः।

यथा---विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम्।

अथ करुणविप्रलम्भः---

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः।। २०९।।

यथा--- कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः।

किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव श्रृङ्गारः, संगमप्रत्याशया रतेरुद्भवात्। प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते।

यच्चात्र 'सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भश्रृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमेव' इति मन्यन्ते।

अथ संभोगः---

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः।। २१०।।

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः। यथा---'शून्यं वासगृहम्---' (२२ पृ०) इत्यादौ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात्।
अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगश्रृङ्गारः।। २११।।
तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः।। २१२।।
अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च।

तथा च भरतः---'यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं श्रृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)' इति। किञ्च---

कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः।। २१३।।

यदुक्तम्---'न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते।।' इति।

तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीपरमेश्वरयोः। प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानाम्---

'क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि !- किसअं खेमं महङ्गं दिढं,

एतादृक्कृशता कुतः तुह पुणो पुट्ठं सरीरं जदो।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! - पणइणीदेहस्स सम्मीलणात्,
त्वत्तः सुभ्रु ! न कपि मे, जइ इदं खेमं कुदो पुच्छसि।।'

एवमन्यत्राप्यूह्यम्। अथ हास्यः---

विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्।
हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः।। २१४।।
विकृताकारवाक्चेष्टं यमलोक्य हसेज्जनः।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्।। २१५।।
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादयः।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः।। २१६।।
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च।
नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः।। २१७।।
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः।। २१८।।
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरः कम्पमवहसितम्।
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं च भवत्यतिहसितम्।। २१९।।

यथा--- 'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान् अधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयं च।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः।।'

अस्य लटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः। अत्र च---

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते।। २२०।।
अभेदेन विभावादिसाधारण्यात्प्रतीयते।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते।। २२१।।

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम्। अथ करुणः---

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः।। २२२।।
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः।। २२३।।
अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च।। २२४।।
निर्वेदमोहापस्मारयाधिग्लानिस्मृतिश्रमाः।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः।। २२५।।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति। यथा मम राघवविलासे---

'विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्।।'

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा। एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम्। परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः। अस्य करुणविप्रलम्भाद् भेदमाह---

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः।। २२६।।

अथ रौद्रः---

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्।। २२७।।

मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव।

संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा।। २२८।।

भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च।। २२९।।

उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः।। २३०।।

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः।

मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः।

यथा--- 'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-

मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्।।'

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह---

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः।। २३१।।

अथ वीरः---

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः।

महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः।। २३२।।

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः।। २३३।।

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः।

स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्।। २३४।।

स च वीरो दानवीरो, धर्मवीरो, युद्धवीरो, दयावीरश्चेति चतुर्विधः। तत्र दानवीरो यथा परशुरामः---

'त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः' इति।

अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायिभावः, संप्रदानभूतब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः, सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो, हर्षधृत्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः---

'राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये।

यच्च लोके ममायत्तं तद् धर्माय सदोद्यतम्।।'

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः---

भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किंचिद्नतम्।

नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः

पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः।।'

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः---

'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् !।

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः। अथ भयानकः---

भयानको भयस्थायिभावो भूताधिदैवतः।'
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः।। २३५।।
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः।। २३६।।
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्नदस्वरभाषणम्।
प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः।। २३७।।
जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः।। २३८।।

यथा---'नष्टं वर्षवरैः--' इत्यादि (१०५ पृ०) अथ बीभत्सः---

जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः।। २३९।।
दुर्गन्धमांसरूधिरमेदां स्यालम्बनं मतम्।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्।। २४०।।
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।। २४१।।
माहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः।

यथा--- 'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थि संस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति।।'

अथाद्भुतः---

अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः।। २४२।।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः।। २४३।।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमः।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः।। २४४।।
वितर्कावेगसंभ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः।

यथा--- 'दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत--
ष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।
द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति।।'

अथ शान्तः---

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।। २४५।।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिः सारता तु या।। २४६।।

परमा त्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः।। २४७।।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।। २४८।।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः।

यथा--- 'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत् कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति।।'

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या। अस्य दयावीरादेः सकाशाद् भेदमाह--

निरहङ्काररूपत्वाद् दयावीरादिरेष नो।। २४९।।

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वाकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्। ननु---

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा।
रसः स शान्तः कथितो मनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः।। '

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते---

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः।
रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा।। २५०।।

यश्चास्मिन्सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि-

'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्।।'
'सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तथा।।'

आदिशब्दाद्धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा---

कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शंभो ! त्रिनयन !
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्।।'

अथ मुनीन्द्रसंमतो वत्सलः---

स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्।। २५१।।
उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्।। २५२।।
पुलकानन्दबाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः।। २५३।।

पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः।

यथा---'यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम्।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः।।'

एतेषां च रसानां परस्परविरोधमाह---

आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः।। २५४।।

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक्।

करुणो हास्यश्रृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः।। २५५।।

रौद्रस्तु हास्यश्रृङ्गरभयानकरसैरपि।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः।। २५६।।

श्रृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः।

शान्त स्तु वीरश्रृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः।। २५७।।

श्रृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता।

आद्यः श्रृङ्गारः। एषां च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते।

कुतोऽपि कारणात्क्वापि स्थिरतामुपयन्नपि।। २५८।।

उन्मादादिर्न तु स्थायी न पात्रे स्थैर्यमेति यत्।

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरूरवस उन्मादः।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ।। २५९।।

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः।

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः।

भावादय उच्यन्ते---

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः।। २६०।।

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधयते।

'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः।।'

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्य-वदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया च रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावादिभिर-परिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः। तत्र व्यभिचारी यथा-- 'एवंवादिनि देवर्षौ---'इत्यादि(१७० पृ.)। अत्रावहित्था।

देवविषया रतिर्यथा मुकुन्दमालायाम्---

'दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम्।

अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणोऽपि चिन्तयामि।।'

मुनिविषया रतिर्यथा---

'विलोकनेनैव तवामुना मुने ? कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते।।'

राजविषया रतिर्यथा मम---

'त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम्।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः।।'

एवमन्यत्। उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा--

'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि।।'

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः।

ननूक्तं प्रपानकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति। तत्र सञ्चारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते---

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपानके।। २६१।।
उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे।

अथ रसाभासभावाभासौ---

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः।। २६२।।

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम्। तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते---

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम्।। २६३।।
प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते।
श्रृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे।। २६४।।
शान्ते च हीननिष्ठे, गुर्वाद्यालम्बने हास्ये।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे।। २६५।।
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम---

'स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तमः सन्ततिः।
तन्मे सुन्दर ! मुञ्च, कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः।।'

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा--

'कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः।'

अनुभयनिष्ठत्वे यथा---मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम्।

'पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्' इति श्रीमल्लोचनकाराः।

तत्रोदाहरणं यथा---रत्नावल्यां सागरिकाया अन्योन्यसंदर्शनात्प्राग्वत्सराजे रतिः।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा---हयग्रीवव धे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने।

अधमपात्रगतत्वे यथा---

'जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली।
अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्रा।।'

तिर्यगादिगतत्वे यथा---

'मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी।। '

आदिशब्दात्तापसादयः। रौद्राभासो यथा---

'रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृ तधनुर्बाणो हरेः पश्यतः।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः।। '

भयानकाभासो यथा---

'अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्त्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः।।'

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः। एवमन्यत्र।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात्।। २६६।।

स्पष्टम्।

भावस्य शान्तावुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात्।
भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता।। २६७।।

क्रमेण यथा---'सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत्।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्।।'

अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः।

'चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते।
व्रजति रमणे निः श्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता।।'

अत्र विषादस्योदयः।

'नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति चमे।।'

अत्र हर्षविषादयोः संधिः।

'क्वाकार्यं , शशलक्ष्मणः क्व च कुलं, भूयोऽपि दृश्यन्ते सा,
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो, कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः, स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति।।'

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता।

इति साहित्यदर्पणे रसादिनिरूपणो नाम तृतीयः परिच्छेदः।

पञ्चमः परिच्छेदः

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते---

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम्।
अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम्।। १।।

अभिधायाः संकेतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वम्। न च संकेतितो रसादिः। नहि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम्, तस्य तदैकरूप्यानङ्गीकारात्। यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः। क्वचिच्च 'श्रृङ्गाररसोऽयम्' इत्यादौ स्वशब्देनाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात्।

अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे परिक्षीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी।

यच्च केचिदाहुः---'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः' इति। यच्चधनिकेनोक्तम्---

'तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।
यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम्।।' इति।

तयोरुपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वादिभिरेव पातनीयो दण्डः। एवं च किमिति लक्षणाऽप्युपास्या? दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः। किमिति च 'ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्।

यत्पुनरुक्तं 'पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्। ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते। 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात्' इति। तत्र प्रष्टव्यम्-किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु--केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः, अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा ? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्।

द्वितीये तु---नाममात्रे विवादः, तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः। नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनम्-इति चेत्, न, तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात्। यदाह मुनिः--'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः ? पौर्वापर्यविपर्ययात्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधविरताया लक्षणायाश्च कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता। तेन तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति निर्विवादमेतत्। किंच---

बोद्धृस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम्।
आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः।। २।।

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैरपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः। 'भम धम्मिअ--' (२४२ पृ.) इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषधरूपतया, क्वचित् 'निः शेषच्युतचन्दनम्-' (६२ पृ.) इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः।

'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते। व्यङ्ग्यस्तु तद्बोद्धादिभेदात् क्वचित् 'कान्तमभिसर' इति, 'गावो निरुध्यन्ताम्' इति, 'नायकस्यायमागमनावसरः' इति, 'संतापोऽधुना नास्ति' इत्यादिरूपेणानेक इति संख्याभेदः।

वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः, एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः। प्रतीतिमात्रकरणाच्चमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः। केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः। पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः। शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः।

'कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूणपिआएँ सव्वणं अहरम्।
सब्भमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिम्।।'

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः। तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः।

तथा---

प्रागसत्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे।
किञ्चि मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा।। ३।।

'न बोधिका' इति शेषः। नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः प्रमाणसिद्धोऽस्ति, यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम्। किंञ्च, यत्र'गङ्गायां घोषः' इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः। यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः---

'श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः।।'

न पुनः 'शून्यं वासगृहम्--' इत्यादौ (२२ पृ.) मुख्यार्थबाधः।

यदि च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्, तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात्। तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः। न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा। विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात्। नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा संभवः।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम्।
आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः।। ४।।

व्यक्तिविवेककारेण हि--'यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति। विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते'। ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति। त एव प्रतीयमाना आस्वादपदवी गताः सन्तो रसा उच्यन्त, इत्यवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितयाऽसौ न लक्ष्यते, यतोयमद्याऽप्यभि-व्यक्तिक्रमः' इति यदुक्तम्। तत्र प्रष्टव्यम्--किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगत-रागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः, तद्भावनया भावुकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा। आद्ये न विवादः, किन्तु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव विशेषः।

द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव। यच्चोक्तं तेनैव---

'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र श्रृङ्गारादिरसा-विर्भावः' इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तया--

'यार्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्।
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संमता।।' इति।

इदमपि नो न विरुद्धम्। न ह्येवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेनास्माकमभिमता किन्तु--स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दनिर्भरः। तेनात्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्धेतोराभासता। यच्च 'मम धम्मिअ--' इत्यादौ (२४२ पृ.) प्रतीयमानं वस्तु।

'जलकेलितरलकरतलमुक्तपुनः पिहितराधिकावदनः।
जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसंघटनकौतुकी कृष्णः।।'

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव। तथाहि---'अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्व-विशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। ततश्च वाच्यादसंबद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते। अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य

चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादवसेये।

तस्मादत्र यद्वाच्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यति' इति। तन्न, तथा ह्यत्र 'भम धम्मिअ-' इत्यादौ (२४२ पृ०) गृहे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति' इति यद्वक्तव्यं तत्रानैकान्तिको हेतुः। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात्, पुँश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति संदिग्धासिद्धश्च।

'जलकेलि-' इत्यत्र 'य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसंघटनकारी स चन्द्र एव' इत्यनुमितिरेवेयमिति न वाच्यम्, उत्त्रासकादावनैकान्तिकत्वात्। 'एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्' इत्यनुमानेऽप्याभाससमानयोगक्षेमो हेतुः। 'एवंविधार्थत्वात्' इति हेतुना एवंविधानिष्टसाधनस्याप्युपपत्तेः। तथा 'दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे-' इत्यादौ (२५० पृ०) नलग्रन्थीनां तनूलिखनम्, एकाकितया च स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते; तच्चात्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्नेहेनाऽपि संभवतीत्यनैकान्तिको हेतुः।

यच्च 'निःशेषच्युतचन्दनम्--' इत्यादौ (६२ पृ.) दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यतया दूत्या, तत्कालसंनिहितैर्वान्यैः, तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः।

आद्ययोर्न विवादः। तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः। ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्। एवंविधव्याप्त्यनुसंधानस्याभावात्।

किञ्चैवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तम्, तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेति कथमनुमानम्। एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम्। अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तीच्छामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः। यथा'यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्रः' इत्यादि। किञ्चि---वस्त्रविक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसंख्यादिवत्सूचनबुद्धि-वेद्योऽप्ययं न भवति, सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात्।

यच्च 'संस्कारजन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्मृतिः' इते केचित्। तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता। 'दुर्गालङ्घित-' इत्यादौ (५९ पृ.) च द्वितायार्थो नास्त्येव---इति यदुक्तं महिमभटटेन तदनुभवसिद्धिमपलपतो गजनिमीलिकैव।

तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया चानुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति सिद्धम्। इयं च व्याप्त्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलम्। तत्किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते---

सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः।
रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः।। ५।।

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम्।

।। इति सहित्यर्पणे व्यञ्जनाव्यापारनिरूपणो नाम पञ्चमः परिच्छेदः।।